

FONEMALARNING LISONIY VA NUTQIY XUSUSIYATLARI

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Filologiya va tillarni o`qitish (o`zbek tili)

yo`nalishi 2- bosqich talabasi

Abdullayeva Dildora Bahrom qizi

dildor.abdullayeva0812@gmail.com

+998930081208

Annotatsiya: Ushbu maqolada fonemalarning lisoniy va nutqiy xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi. Fonema til tizimidagi abstrakt birlik sifatida qanday faoliyat yuritishi, uning ma`no farqlashdagi roli va differensial belgilari yoritiladi. Shu bilan birga, fonemaning nutqiy xususiyatlari, ya`ni uning real talaffuzdagi shakllari, allofonlarning mavjudligi, fonetik o`zgarishlar, assimilyatsiya va dissimilyatsiya jarayonlari ham batafsil ko`rib chiqiladi. Tadqiqot fonologiya va fonetika fanlari nuqtayi nazaridan olib borilgan bo`lib, fonemaning til tizimida rivojlanish tendensiyalari ham tahlil qilinadi.

**Kalit so`zlar:** fonema, fonologiya, nutq, allofon, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, differensial belgi, fonetik o`zgarishlar.

Kirish

Til insoniyat taraqqiyotida eng muhim kommunikativ vosita hisoblanadi. Tilshunoslik esa tilning tuzilishi, ishlatilishi va rivojlanishini o`rganuvchi fan sifatida shakllangan. Til tizimining asosiy bo`g`ini fonemalar bo`lib, ular tilning fonologik tizimini tashkil qiladi.

Fonema – bu so`zlarning ma`no farqlovchi eng kichik birliklari bo`lib, ular abstrakt va umumlashgan birlik sifatida mavjud bo`ladi. Biroq real nutq jarayonida fonemalar aniq tovush shaklida talaffuz qilinadi, ya`ni ular allofonlarga ega bo`ladi. Shu sababli fonologiya fonemalarning lisoniy xususiyatlarini, fonetika esa nutqiy realizatsiyasini o`rganadi.

Ushbu maqolada fonemaning til tizimidagi roli va uning nutq jarayonidagi namoyon bo`lishi atroflicha tahlil qilinadi.

- a) Fonemaning lisoniy xususiyatlari. Lisoniy (til tizimidagi) jihatdan fonema abstrakt birlik bo`lib, til tizimidagi boshqa fonemalar bilan tizimli bog`langan holda mavjud bo`ladi.
- b) Fonemaning abstraktligi. Fonemaning real talaffuz qilinadigan tovushlardan farqli ravishda, abstrakt va umumiy tushuncha hisoblanadi. Masalan, o`zbek tilida “Katta” va “Qatta” so`zlari farqlanadi, bu esa /k/ va /q/ fonemalarining

mavjudligini ko'rsatadi. Bu fonemalar aniq tovush sifatida emas, balki ma'no farqlovchi birlik sifatida qaraladi.

- c) Differensial belgilarga ega bo'lishi. Har bir fonema til tizimidagi boshqa fonemalardan farqlanuvchi differensial (ajratib turuvchi) belgilariga ega. Masalan, o'zbek tilidagi /b/ va /p/ fonemalari jaranglilik va jarangsizlik belgisi bilan farqlanadi.
- d) Minimal juftliklar orqali aniqlanishi. Fonemalarning mavjudligi minimal juftliklar orqali tasdiqlanadi. Masalan, "Tol" – "Pol" (/t/ va /p/ fonemalari farqlanadi) "Gul" – "Kul" (/g/ va /k/ fonemalari farqlanadi).
- e) Fonologik tizimdagi roli. Har bir tilning fonologik tizimi o'ziga xos bo'lib, fonemalar tizimli shaklda joylashgan. Masalan, o'zbek tilida /x/ fonemasi mavjud bo'lsa, ingliz tilida u yo'q, shu sababli ingliz tilida bu tovush /h/ yoki /k/ tarzida talaffuz qilinadi.
- f) Fonemaning nutqiy xususiyatlari. Nutqiy jihatdan fonema real tovush sifatida namoyon bo'ladi va talaffuz jarayonida allofonlarga ega bo'ladi.
- g) Allofonlarning mavjudligi. Fonemaning nutqdagi realizatsiyasi allofonlar orqali amalga oshadi. Masalan, o'zbek tilidagi /k/ fonemasi: "Kitob" so'zida portlovchi [k] sifatida, "Xalq" so'zida sirg'aluvchi [x] sifatida talaffuz qilinishi mumkin.

Assimilyatsiya va dissimilyatsiya

1. Assimilyatsiya – bir tovush qo'shni tovushga o'xshab qoladi. Masalan, "Yashnab" so'zida /b/ tovushi /p/ tovushiga o'xshab talaffuz qilinadi.
2. Dissimilyatsiya – yaqin tovushlarning o'zaro farqlanishi. Masalan, "Qiyin" so'zida oldingi /i/ tovushi keyingi /i/ dan farqli talaffuz qilinadi.
3. Pozitsion o'zgarishlar. Fonemaning talaffuzi urg'u va pozitsiyaga bog'liq bo'lishi mumkin. Masalan, "Gul" so'zidagi /u/ tovushi "Gullar" so'zida qisqarib, [gillar] shaklida talaffuz qilinadi.
4. Kontekstga bog'liq o'zgarishlar. Fonemalar so'z tarkibida atrofidagi tovushlarga bog'liq holda o'zgarishi mumkin. Masalan, "Bolam" va "Bola" so'zlarida /a/ fonemasining talaffuzi farqlanadi.

Tilshunoslikda fonemalar tizimi yetarlicha o'rganilgan bo'lsa-da, hali ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilinmagan ayrim masalalar mavjud. Hozir shu masalalar haqida qisqacha ma'lumot keltirib o'taman.

1. Fonemalar va inson ongi o'rtasidagi bog'liqlik

Hozirgi lingvistik tadqiqotlar fonemalar faqat til tizimi mahsuli emas, balki inson miyasi faoliyati bilan bevosita bog'liqligini ham ko'rsatmoqda. Masalan, miyadagi Broka va Vernike markazlari fonetik signallarni qabul qilish va qayta ishlashga javobgardir. Qizig'i shundaki, fonemalarni idrok qilish va ularni talaffuz qilish jarayonida bizning ongsiz ravishda miyamiz ularni tahlil qiladi va optimal variantni

tanlaydi. Buning yaqqol isboti – biror soʻz talaffuzi oʻzgarib ketgan boʻlsa ham, biz uni toʻgʻri eshitamiz va tushunamiz. Bu hodisa fonemalarning *kognitiv moslashuvchanligi* deb ataladi.

2. “Koʻrinmas fonemalar” fenomeni

Lisoniy jihatdan baʼzi fonemalar mavjud boʻlsa ham, ularning nutqiy talaffuzi oʻzgaruvchan yoki mutlaqo “Koʻrinmas” boʻlishi mumkin. Masalan, baʼzi dialektlarda fonemalar sezilarli darajada tushib qoladi, lekin inson miyasida ularni avtomatik toʻldirish jarayoni sodir boʻladi. Masalan, oʻzbek tilida: “Kelasanmi?” – “Kelasmi?”, “Boraylik” - “Borilik”.

Bu oʻzgarishlar nafaqat fonetik jarayon, balki miya tomonidan avtomatik toʻldiriluvchi fonemalar hodisasi bilan bogʻliq boʻlishi mumkin.

3. Harflar va fonemalar oʻrtasidagi yashirin tafovut

Koʻpchilik fonemalar va harflar oʻrtasidagi farqni umumiy bilim sifatida tushunsada, baʼzi tillarda ularning tafovuti sezilarli darajada murakkab boʻlishi mumkin. Masalan, ingliz tilida 26 ta harf bor, lekin 44 ta fonema mavjud. Bunday tafovutlar baʼzi tillarda ham mavjud boʻlishi mumkin, lekin u hali yetarlicha oʻrganilmagan. Oʻzbek tilida ham ayrim fonemalar real nutqda oʻzining standart shaklidan farqli talaffuz qilinadi, ammo bu hali ham ilmiy jihatdan yetarli darajada tahlil qilinmagan.

4. Kelajakda fonemalar oʻzgarishi mumkinmi?

Til har doim rivojlanib boradi. Bugungi kunda mavjud fonemalar kelajakda yoʻqolishi yoki yangi fonemalar paydo boʻlishi ehtimoli mavjud. Masalan, hozirgi texnologiyalar fonetik tizimga taʼsir qilmoqda. Smartfon, internet va sunʼiy intellekt bilan bogʻliq soʻzlar kundalik nutqqa kirib kelgan sari ularning talaffuzi ham oddiylashib bormoqda. Kelajakda “Oʻzbekcha inglizcha” talaffuz shakllari shakllanishi mumkin. Masalan, hozirda oʻzbek tilida ishlatilayotgan “Online” soʻzi kelajakda “Onlayn” tarzida mustahkamlanishi mumkin.

Takliflar:

Tilshunoslik sohasida fonemalar tizimini yanada rivojlantirish uchun quyidagi yoʻnalishlarda ish olib borish mumkin:

a) Fonemalarni sunʼiy intellekt yordamida oʻrganish

Hozirgi kunda texnologik taraqqiyot fonologik tizimlarni avtomatik tahlil qilish imkonini beradi. Sunʼiy intellekt va mashinaviy oʻrganish metodlari yordamida, Turli tillardagi fonemalar tizimi avtomatik tahlil qilinishi, Tovush oʻzgarishlari va talaffuz oʻzgarishlari modellashtirilishi, Fonetika va fonologiya boʻyicha ilmiy tadqiqotlarni yanada mukammallashtirish mumkin.

b) Dialektal va tarixiy fonologiyani chuqur oʻrganish

Har bir tilning fonetik tizimi vaqt o'tishi bilan o'zgarib boradi. Shuning uchun, O'zbek tilining qadimgi davrlardan hozirgi kungacha bo'lgan fonologik rivojlanish jarayoni chuqur tahlil qilinishi, Dialektal fonetik farqlarni aniq o'rganish va tasniflash, Mahalliy lahjalarning fonologik xususiyatlari tadqiq qilinishi kerak.

c) Ko'p tilli fonologik tadqiqotlarni kengaytirish

Turli tillardagi fonemalar tizimini solishtirib o'rganish orqali yangi lingvistik qonuniyatlarini aniqlash mumkin. Xususan, O'zbek tilining fonologik tizimini boshqa turkiy tillar bilan solishtirish, O'zbek tilining fonologik tizimining arab, fors va rus tillar bilan o'zaro ta'sirini o'rganish, Global fonetik tadqiqotlarda o'zbek tilining o'rnini aniqlash.

d) Nutq sintezatorlari va talaffuz modellarini rivojlantirish

Nutqni avtomatik ravishda sintez qilish va tanib olish tizimlari uchun fonemalar haqida aniq ma'lumotlar zarur. Shu sababli, O'zbek tilining fonetik va fonologik bazasini yaratish, Nutq texnologiyalari (Google Assistant, Siri kabi) uchun o'zbekcha talaffuz modelini ishlab chiqish, O'zbek tilidagi fonetik tizimni sun'iy intellekt yordamida avtomatlashtirish.

e) Fonologik ta'limni kuchaytirish

Talabalarga fonetika va fonologiya fanlarini yanada chuqurroq o'rgatish uchun, Zamonaviy texnologiyalar asosida ovoz tahlili laboratoriyalarini yaratish, Interaktiv o'quv dasturlarini ishlab chiqish, Fonetika va fonologiya bo'yicha o'quv qo'llanmalarni boyitish kerak.

Ushbu takliflarni amalga oshirish orqali fonologiya fani rivojlanib, fonemalarning tabiati, o'zgarish jarayonlari va talaffuz xususiyatlarini chuqurroq o'rganish mumkin bo'ladi.

Xulosa

Fonemalar til tizimining eng muhim birliklari bo'lib, ular so'zlarning ma'no farqlovchi komponenti hisoblanadi. Lisoniy jihatdan fonema abstrakt birlik bo'lsa, nutqiy jihatdan u aniq talaffuz qilinadigan tovush sifatida namoyon bo'ladi.

Fonemalarning differensial belgilarga ega bo'lishi, minimal juftliklar orqali aniqlanishi va fonologik tizimda muayyan o'rin tutishi til tizimining muhim xususiyatlaridan biridir. Nutqiy jihatdan esa, fonemalar real talaffuz qilinadigan allofonlar shaklida namoyon bo'lib, assimilyatsiya, dissimilyatsiya va pozitsion o'zgarishlarga uchrashi mumkin.

Kelajakda fonemalarni sun'iy intellekt orqali tahlil qilish, neyropsixologik tadqiqotlar asosida ularning talaffuz xususiyatlarini chuqur o'rganish va fonologik tizimlarni avtomatik tarzda tahlil qilish kabi ilmiy yo'nalishlar rivojlanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Radford A. Linguistics: An Introduction. Cambridge University Press, 2009.
2. Ken Lodge. A Critical Introduction to Phonetics. Continuum, 2009.

3. Jo`rayev N. O`zbek tilining fonetikasi va fonologiyasi. Toshkent, 2015.
4. Xo`jayev A. Nutq tovushlari va ularning xususiyatlari. Samarqand, 2018.

